

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı (Bahar-Güz 2008, s.43-60)

ÇANAKKALE MUHAREBELERİNDE LAĞIM MUHAREBELERİ

MINING AND TUNNELLING IN THE GALLIPOLI CAMPAING

Murat KARATAŞ

Araştırma Görevlisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Eski bir Türk savaş geleneği olan lağım muharebeleri, Çanakkale Kara Savaşları esnasında da yararlanılan bir yöntem olmuştur. Kara muharebelerinin ilk günlerinden itibaren sarp yamaçlar nedeni ile tıkanan muharebeler, cepheyi siper savaşlarının yaşandığı bir hale sokmuştur. Bu nedenle iki taraf kuvvetleri de bir adım dahi atamaz duruma gelmiştir. Taarruzlar, büyük zayıflara neden olan; fakat önemli bir başarı sağlayamayan faaliyetler olarak kalmıştır. En ufak bir siperin ya da herhangi bir tahkimatın ele geçirilmesi çok önemli bir hale gelmiştir. Bu sebeplerle Türk birlikleri tarafından -tarihinde kale kuşatmaları sırasında kullanılan- lağım patlatma yöntemi, karşı siperleri elde etmek amacı ile kullanılmaya başlanmıştır. Cephede ilk lağım, 28-29 Mayıs 1915 tarihinde Bombasirt'ta patlatılmıştır. Bu tarihten itibaren iki taraf kuvvetleri de sıkça lağım faaliyetlerinde bulunmuştur.

Çanakkale Savaşları'nın ilginç bir yönünü oluşturan lağım muharebeleri, günümüzde halen arazide görülebilen izler bırakmıştır. Gelibolu Yarımadası'nda özellikle Boyun Noktası, Kırmızısirt, Kanlısirt, Merkeztepe, Cesarettepesi, Kayacıkağlı, Sığındere, Kerevizdere ve Kirte Deresi'nde bu izlere rastlamak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Lağım, Çanakkale Savaşları, Bombasirtı

SUMMARY

The mine battles (unground war) which are an old turkish tradition, were an utilized method in Çanakkale land battles. The battles which are stopped due to stiff slopes from first days of land battles, put the front in a situation which are lived barricade campaigns. Therefore both side forces couldn't step. The attacks caused big battle casualties but they didn't show big success. It was very important to capture a front or a fortification. For this reason the mine exploding method- in its history was used in sieges of fortress- was used to capture front barricades by turkish troops. First mine at the front was exploded in Bombasirt on 28-29 of may of 1915. From this date both side forces had been frequently in mine activities too.

The mine battles which constitute an interesting side of Gallipoli Campaign, gave us traces which are still shown today. In Gallipoli peninsula especially in Boyun Noktası, Kırmızısirt, Kanlısirt, Merkeztepe, Cesarettepesi, Kayacıktağılı, Sığındere, Kerevizdere and Kitre Deresi finding these traces are possible.

Key Words: Mining and tunneling, Gallipoli Campaign, Bombasirtı

Giriş

Çanakkale Kara Savaşları, ortalama sekiz buçuk ay sürmüştür. 18 Mart Boğaz Savaşı'nın ardından 25 Nisan 1915 tarihinde Kumkale, Seddülbahr ve Arıburnu bölgelerine çıkarma yapan İtilaf Devletleri'ne mensup askerler, bu süreçte bu bölgelerde tutunmaya çalışmışlardır. Kumkale'de barınamayan Fransız birlikleri, iki gün sonra burayı terk ederek, takviye kuvveti olmak suretiyle, Seddülbahr bölgesindeki İngiliz birliklerine katılmışlardır. Nitekim İtilaf Devletleri'ne mensup askerler, 27 Nisan'dan itibaren, Seddülbahr ve Arıburnu bölgesinde tutunabildikleri gibi savaşın sona erdiği 9 Ocak 1916 tarihine kadar bu iki bölgede kalmayı başaramamışlar ve bu tarihte de tamimiyle çekilmişlerdir.

İngiliz birliklerine mensup Avustralya ve Yeni Zelanda askerlerinin 25 Nisan akşamında Arıburnu bölgesinde elde ettikleri sınırlar, savaşın sonuna kadar neredeyse hiç değişmeden kalmıştır. 26 Nisan'dan 6 Ağustos'a kadar geçen süreçte her iki taraf da -çeşitli taarruzlar yapmış olsa da- bir adım bile geriye gitmemişlerdir. Buna neden olan iki taraf kuvvetlerinin kuvvet olarak birbirine denkliğinin yanı sıra arazinin kimi yerlerde sarplasmaıdır. Bu bakımdan Gelibolu Yarımadası'ndaki sarp yamaçlarda muharebelerin tıkandığı görülmüştür. Düz arazide ise muharebe alanlarının kolaylıkla yayıldığı gözlenmiştir. Örneğin 6 Ağustos 1915 tarihinde ikinci bir çıkarma

harekatı olarak değerlendirilebilecek olan Suvla çıkarması, önünde geniş bir ova bulduğu için 2-3 gün içerisinde çabucak yayılmış; fakat arazinin sarplaştığı mevkilerde tıkanıp kalmıştır. Hakeza Arıburnu çıkarmasının ilk gününde zayıf kuvvetlere karşı ilerleme imkânı bulan İngiliz birlikleri, karşılarında mukavemet edecek kadar Türk kuvveti bulduklarında bir adım bile ilerleyemeyerek sarp arazide tıkanmışlardır. Buna ekten olan bir başka durum ise, İngiliz birliklerinin düz arazide yararlanabildikleri donanma ateşinden sarp arazide mahrum olmasıdır. Donanma topçusu için düz arazide açık hedef olan Türk birliklerinin, sarp arazide yerlerinin ve konumlarının tespiti net olarak mümkün değildir. Buna paralel olarak, Türk birliklerinin denize yakın yamaçlarda muharebe etmesi de donanma ateşinin yıkıcı etkisi ile büyük zayiata uğrayacağı için riski yüksek olarak değerlendirilmelidir.¹ Zaten Türk taarruzlarının, bu risk nedeni ile, gece; İngiliz taarruzlarının ise gündüz yapıldığı görülür.

İşte bütün bu nedenlerden dolayı, sarp yamaçlarda siper hatları oluşturulmak sureti ile tıkanan muharebeler, ilginç uygulamalara neden olmuştur. Askerlerin siperden çıkmadan herhangi bir hedefe ateş etmesini sağlayan aynalı tüfekler, konserve kutularından yapılan el bombaları ve siperleri zarar görmeden ele geçireceği düşünülen zırhlı otomobiller² siper muharebelerinde düşmandan bir adım da olsa ileri gidebilmek amacına hizmet etmiştir. İşte bu uygulamalardan biri de, gerilerde açılacak bir lağım ile düşman siperlerinin altına kadar ilerlemek ve burada patlatılacak bombalarla düşman siperinin yok olmasını sağlamak esasına dayanan lağım muharebesidir. Patlamadan sonra yapılacak bir taarruz ile siperlerin ele geçirilmesi amaçlanmıştır.

Lağımçılık, Çanakkale Savaşları esnasında keşfedilmiş değildir. Türklerin eski bir savaş geleneği olan bu yöntem, Osmanlı Devleti'nde, dönemine göre modern bir yapıya ulaştırılarak, çeşitli savaşlarda kullanılmıştır. Eski devirlerde, hazırlanan tüneller aracılığı ile kale surlarının altına kadar ilerleyerek, burada bulunan sur duvarlarını tutan kalasların yakılması ile

¹ Hatta, Çanakkale Cephesi'nde siper hatlarının birbirine yakınlığının nedeni, Türklerin donanma ateşinin yıkıcı etkisinden kurtulmak istemeleri amacıyla olduğu da söylenebilir. Benzer görüş için bkz. Maurice Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, çev. Bursalı Mehmet Nihat, c. II, Askeri Matbaa, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Talim ve Terbiye Dairesi Neşriyatı, İstanbul 1927, s. 114.

² Bahsedilen zırhlı otomobiller için bkz. Robert Rhodes James, **Gelibolu Harekatı**, Belge Yayınları İstanbul 1965, s. 302-303; C. F. Aspinal Oglander, **Büyük Harbin Tarihi Gelibolu Askeri Harekatı**, c. II, Arma Yayınları, İstanbul 2005, s. 56.

surların çökertilmesi sistemi varken, sonraları surların altına yerleştirilen barutun patlatılması ile sur yıkımı sağlanmıştır. Bu işlerle ilgili olan Lağımçı Ocağı, özellikle kale kuşatmalarında önemli bir işleve sahiptir. İstanbul'un fethi (1453), Rodos'un zaptı (1522), I. Viyana Kuşatması (1529), Lefkoşe ve Magosa Kuşatmaları (1571), II. Viyana Kuşatması (1683) esnasında Türkler tarafından şiddetli lağım patlatmaları olduğu bilinmektedir³. Osmanlı Ordu Teşkilatı'nda bu birim, özellikle son dönemlerde epeyce güçlendirilerek, faaliyet alanlarının genişlediği görülmüştür. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nde yer alan Lağımçı Ocağı, "*köprüleri tamir veya yeniden köprü yapmak, kaleleri barutla atmak için lağım denilen yeraltı yolları açmak, düşman tarafından yapılan lağımları körletmek vazifesi ile mükellef*"⁴ bir teşkilat olarak isimlendirilmiştir. Bu tabirden de anlaşıldığı üzere lağımçı ocağının ordu hizmetinde lağım açmanın yanı sıra, istihkâm yapmak görevi de vardır. Osmanlı Devleti'nin gerileme devrinde, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile Lağım Ocağı da kaldırılmış; fakat yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediyye'de lağım açmak ve istihkâm hazırlamak görevini yapacak askerler Cebeci Ocağı'na bağlanmıştır.

Gelibolu Yarımadası'ndaki İlk Lağım Muharebesi

Çanakkale Kara Savaşları'nda her iki tarafın da lağım yöntemine başvurduğu görülür. Bu, yukarıda bahsedilen örnekler ile yöntem olarak aynı olsa da uygulamada farklılıklar gösterir. Çünkü birinde söz konusu olan kale kuşatmaları iken, Çanakkale Savaşları'nda siperler arası mücadele örneğini teşkil eder. Birinde kaleyi ele geçirmek için açılan gedikten hücum edilir, diğerinde havaya uçurulan siper ele geçirilmek için taarruz yapılır⁵. Bu tür uygulamaların özellikle Gelibolu Yarımadası kuzey bölgesinde yoğunlaştığını söylemek yanlış olmaz; çünkü burası diğer muharebe yerlerine göre daha sarp bir araziye sahiptir. Yine de, özellikle muharebelerin son aylarında Seddülbahr bölgesinde de her iki tarafın lağımlar patlattığı görülmüştür.⁶

³ Bu konudaki ayrıntılı tafsilat için bkz. Sabri Zengin, "Osmanlıların Kale Muhasaraları Usulündeki Gelişmeleri Gösteren Örnek Muhasaralar, idak.gop.edu.tr/szengin/makaleler/ornmuh.doc

⁴ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü**, c. II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004, s. 348-352.

⁵ Açılan dehlizler ortalama 12-15 metre derinliğine sahiptir. Bkz. Müller Bruh, **Çanakkale Harbinde Lağım Mücadelesine Dair Elde Edilen Tecârib**, Matbaa-i Amire, Karargah-i Umûmi On İkinci Mevki-i Müstahkeme Şubesi, İstanbul 1332 (Rumi) 1916 (Miladi).

⁶ Benzer bir yorum için bkz. Peter Doyle; Matthew R. Bennett, "The Influence of Terrain: Gallipoli Campaign 1915", **The Geographical Journal**, Vol. 165, No: 1, Mart 1999, s. 27.

Lağım Faaliyetlerinde Bulunan Türk Askerleri

Çanakkale Cephesi'nde lağım muharebeleri, 28 Mayıs 1915'te, 5. Tümen'in 14. Alayı'nın Bombasirtı'nda patlattığı bir lağım ile Türkler tarafından başlatılmıştır. Bir başka deyişle Çanakkale Cephesi'nde ilk lağım patlatan Türkler olmuştur. Cephedeki bu ilk lağım, Saat 03.30'da, 14. Alay'a mensup Bölük Asteğmeni İhsan'ın (Eriç) tarafından patlatılmıştır. Bunun ardından İngilizlerin Boyun noktasındaki siperlerine 9. Tümen'in 27. Alayı'nın da katıldığı bir baskın yapılmıştır. Bu baskına destek olmak için 3. Tümen'in 64. Alayı'ndan seçilen bir müfreze, İngilizlerin Yükseksirt'taki siperlerine gösterme bir harekâta bulundu ise de çapraz ateş altında kalan bu birlikten sadece 15 kişi dönebilmiştir⁷. Lağım patlatıldıktan sonra başlatılan

⁷ Bu müfreze ve ilk lağım muharebesi için bkz. Mustafa Kemal, **Arıburnu Muharebeleri Raporu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Yay. Haz. Uluğ İğdemir, Ankara 1990, s. 148-149; Binbaşı Halis, **Çanakkale Raporu**,

muharebeler, 28 Mayıs akşamına kadar devam etmiştir. Bu taarruzlar sonucunda ilk hat siperleri işgal edilse de lağım patlaması sonucu toprak yığını haline gelen siperlerin bir kısmı iki taraf arasında kalmıştır.⁸

28 Mayıs'ta patlatılan bu lağımın yanı sıra, lağım patlatmak fikrinin nasıl çıktığı ve bu fikrin uygulamasına ilk defa kimin başladığı konusunda farklı görüşlere değinmek gerekir. Bazı yayınlarda İngiliz birliklerine mensup Avustralya ve Yeni Zelanda askerlerinin lağım kazdıkları, bu teşebbüs üzerine Türklerin karşı lağım kazmaya başladığı düşünülmektedir.⁹ Oysa eski tarihlerden beri lağım işlerine önem veren Türklerin, Çanakkale Cephesi'nde ilk lağımı patlatan taraf olmasının yanı sıra bu işe ilk başlayan taraf olmasının da işaretleri çoktur.¹⁰

25 Nisan'dan itibaren Arıburnu Cephesi, çok sağlam bir şekilde tahkim edilmiştir. Hatta bugün tutulan hatlar bir türlü aşılamamıştır. İki taraf kuvvetleri de bir-iki adım ilerlemekten başka bir şey yapamaz hale gelmişti. Özellikle Mayıs'ın 1'inde¹¹ ve 19'unda¹² yapılan Türk taarruzları büyük zayıflara neden olmuştu. İşte bu nedenlerle Mayıs ayının başında Türk tarafının tıkanan muharebeleri açmak için şu kararı aldığı görülmüştür:

Arma Yayınları, İstanbul 2000, s. 176-178; Fahrettin Altay, "Çanakkale Hatıraları", **Çanakkale Hatıraları II**, Arma Yayınları, Yay. Haz. Metin Martı, İstanbul 2002, s. 27; İzzettin Çalışlar, **Atatürk'le İki buçuk Yıl**, Haz. İsmet Görgülü Yapı Kredi Yayını, 1993, 39; Esat Paşa, **Çanakkale Savaşı Hatıraları**, Yay. Haz. İhsan Ilgar, Nurer Uğurlu, Örgün Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2004, s. 52.

⁸ Kadri Perk. "Çanakkale Savaşları Tarihi", **Askeri Mecmua**, sayı 56, İstanbul 1940, s. 138.

⁹ Bu konu hakkında bkz. Andrew Jack, "Ancac: Mining and Tunneling at Anzac Cove", **The Joint Imperial War Museum**, Australian War Memorial Battlefield Study Tour to Gallipoli, September 2000.

¹⁰ Çanakkale Kara Savaşları başlamadan önce, daha hiçbir bölgede çıkarma olmamasına rağmen 26 Mart 1915'te 5. Ordu'nun Genel Karargah'a yazdığı raporda: "Kumkale, mevki olarak makineli tüfek bölüğünü içine alan bir piyade taburu tarafından korunacak ve oraya lağım dahi açılacaktır." ibaresi geçmektedir. Bu ibare, Türklerin kara muharebelerinde lağım faaliyetlerine hazır olduğunu gösterir. Bkz. Mehmed Celaleddin, **Harb-i Umumide Çanakkale Muharebat-ı Berriyesi. Kumkale Muharebatı**, Yay. Haz. Murat Karataş, Nobel Yayınları Ankara 2007, s. 2; Arıburnu cephesinde, ilk patlayan yer olmamasına rağmen Kırmızısırt civarında bile, lağım kazılmaya 13 Mayıs'ta başlandığı görülmüştür. Bkz. Murat Karataş, **Haritalarla Çanakkale Savaşları**, Nobel Yayınları, Ankara 2007, s. 58. Halis Ataksor'un (age, s. 164) "Mayıs ayında 125. ve 33. Alay civarında lağım kazıldığı" hakkında verdiği bilgi, yukarıda bahsedilen Kırmızısırt civarı olmalıdır.

¹¹ 1 Mayıs taarruzunda sadece üç Türk alayının zayıyatı 1185 kişi idi. Bkz. **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekatı**, V. Kitap, c. 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, s. 162.

¹² Esat Paşa (a.g.e, s. 111), bugünkü Türk zayıyatı hakkında 5000 kayıp demektedir. Fahrettin Altay (**Çanakkale Hatıraları**, c II, Arma yay., s. 26), bu günkü Türk zayıyatı hakkında 3000 şehit, 7000 yaralı demektedir. Liman Von Sanders ("Çanakkale Hatıraları", **Çanakkale Hatıraları II**, Arma Yayınları, Yay. Haz. Metin Martı, İstanbul 2002, s. 73) ise, sadece 2. Tümen zayıyatını 9000 olarak vermektedir. Binbaşı Burhanettin (Burhanettin, **Harb-i Umumi'de Çanakkale Muharebat-ı Berriyesi. Arıburnu Şimal Grubu Muharebatı**, 2. Kısım (14 Mayıs-19 Mayıs 1915), Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1336/1920, s. 28, 34.) ise, bu günkü zayıyatı toplam 3000 şehit, 6000 yaralı olarak gösterir.

“... Düşmana yalnız toprakla ilerlemeye karar verildi. Kale Savaşlarında olduğu gibi gizli yollarla ilerlenecek, yeni hatlar meydana getirilecek ve bu amaçla da tahkimat işlerine önem verilecekti...”¹³

Kuzey Grubu Komutanı Esat Paşa, cephedeki lağım faaliyetlerine ve 28/29 Mayıs 1915'te 14. Alay'ın patlattığı lağım hazırlıklarına, karşı taraftan işitilen kazma seslerinin neden olduğunu belirtir. Bu seslerin, İngiliz birlikleri tarafından lağım faaliyetinde bulunulacağı şüphesini doğurması nedeni ile tünel açmak işine girişildiğinden bahseder; fakat sarp yamaçlara karşı duran ve arkasında kaçacak yeri bulunmayan İngiliz birliklerinin kazma sesleri –siperlerin birbirine yakınlığı da düşünüldüğünde- korunak hazırlama gibi hayatta kalmak için toprak altına gömülme mesaileri nedeniyle olduğu anlaşılmaktadır. Hatta, İngiliz birliklerine mensup askerlerin Türkler tarafından kazılan lağım sonrası uyandıkları görülür. Robert Rhodes James, lağım faaliyetlerine Türklerin başladığını kabul etmekle beraber 28/29 Mayıs'ta Türkler tarafından patlatılan lağımı şöyle anlatır:

“29 Mayıs'ta, şayet Esat Paşa istediği şekilde harekât imkânına sahip olmuş olsaydı ne olabilirdi, pek canlı bir biçimde ortaya çıktı. Bir süreden beri Quinn'deki Avustralyalılar bazı takırtıların farkına varınca, sahipsiz bölgenin altında alelacele bir takım tüneller kazarak, içlerine dinleyiciler yerleştirmişlerdi. Bunlar, Türklerin neredeyse Avustralya ileri hattına varacak olan bir tünel açmakta olduklarını doğrulamışlar ve aralarındaki tecrübeli bir madenci –Old Ganger Slack diye bilinen aksi bir kıta çavuşu- tehlikenin pek yakın olduğunda ısrar etmişti. Çavuşun kıyamet kehanetine 25 Mayıs'a kadar aldırın olmadı; ama o gün dinleyicilerden biri, Türklerin lağımlardan birini patlatmaya hazırlandıklarının açıkça belli olduğunu rapor etti. Bunun üzerine, toprağın yüzünü parçalayacak kuvvette olmamakla beraber, bir düşman tüneline ezebilecek kuvvette camouflet adı verilen mukabil lağımlar ateşlendi. Fakat artık iş işten geçmiş bulunuyordu... Lağım, 29 Mayıs'ta sabaha karşı 03.20'de bereket versin Avustralya ileri

¹³ Esat Paşa, *age*, s. 33.

hattının biraz uzağında patladı ve bunu takiben kargaşalıkta bir tabur kuvvetinde olan Türkler Quinn mevziine girdiler... ”¹⁴

Esat Paşa ise, cephedeki ilk lağım faaliyeti hakkında şunları söyler:

“Beş-altı gün evvel toprak altından işitilen kazma seslerinden, düşmanın lağım kazmakta olduğu kanısına varılmıştı. Harbiye Nazırı kadar yetkisi olduğunu bildiğim Levazım Dairesi Başkanı İsmail Hakkı Paşa’ya doğrudan doğruya başvurarak Zonguldak’tan lağım kazmakta olan dört-beş lağımcinin acele gönderilmesini rica ettim. Üç-dört gün içinde bana dört uzman lağımçı gönderdi. Cesur ve çalışkan alay kumandanı, hemen işe başladı. Lağımçıların tahminine göre kazdıkları lağımın ucu, düşman siperlerinin altına varmıştı. Bunun üzerine gerekli tertibat alındı. O gün topçu birliklerinden sabah namazına başlamadan önce güzel bir sesle ezan okunurken, 14. Piyade Alayı tarafından düzenlenmiş olan lağım ateşlenerek düşmanın burada bulunan siperleri havaya uçurulduktan sonra piyade savaşları bütün şiddetiyle sürmeye başladı. Topçularımız, gündüzden hedef ve nişan noktalarını ayarlamışlardı. Biz de yeni lağımlar kazıp düşman lağımlarını dinlemek üzere tertipler alıyorduk.”¹⁵

İngiliz tarihçisi Aspinall Oglander de ilk Türk lağımı ile başlayan lağım muharebelerinin, özellikle 28 Mayıs’tan sonra tüm Anzak cephesi için tehlikeye dönüştüğünü dile getirir ve konu hakkındaki Anzak faaliyetlerinden şu şekilde bahseder:

“29 Mayıs’ta ilk Türk lağımının Quinns mevkiinde patlaması üzerine bu tehlikenin bütün Anzac platolarını tehdit etmekte olduğu ortaya çıkmıştı. Bu tarihten itibaren... bütün cephe boyunca şiddetli lağım faaliyetleri başladı. Bazı tüneller düşman siperlerinin altına kadar uzatıldı, yalnız Russel Top ve 400 Rakımlı Plato tünelleri, düşman siperlerine 30 yarda

¹⁴ Robert Rhodes, *age*, s. 265. Hatta 5. Tümen Komutanı Hasan Basri’nin Kuzey Grubu Kumandanlığı’na gönderdiği 28 Mayıs 1915 tarihli telgrafa göre, Türklerin yaptığı bu lağım faaliyetini engellemek için İngiliz birliklerinin saat 03.20’den önce lağımı tahrip etmek amacıyla taarruza kalktıkları görülmüştür; fakat başarılı olamamışlardır. Bkz. Atase Arşivi, Klasör no: 4528, Dosya no; 21, Fihrist no: 02.

¹⁵ Esat Paşa, *age*, s. 118-119.

mesafeye kadar bu tünellerin başları da birbirlerine zeminden 90 yahut 120 cm genişliğinde bir galeri ile bağlandı. Bu galeri içinde düşmana doğru ateş etmek için yerler meydana getirildi. Bu suretle düşmana hiç sezdirilmeden bir ateş hattı elde edilmiş oldu...’’¹⁶

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Türk birlikleri, İngilizlerin siper-korunak gibi istihkâm faaliyetleri dolayısıyla çıkardıkları kazma seslerini – tarihindeki lağım muharebeleri tecrübelerinden olsa gerek- kendilerine karşı bir lağım teşebbüsü olarak algılamış ve hemen karşı lağım faaliyetlerine başlamıştır; fakat İngiliz birliklerinin henüz böyle bir düşüncesi ve girişimi yoktur. 29 Mayıs’ta patlayan ilk Türk lağımından sonra İngiliz birliklerine mensup askerler, durumun ciddiyetini anlayarak lağım kazmaya, tüneller açmaya başlamışlardır.¹⁷ İngiliz askerleri arasında her birlikte bulunan mühendislerin, Arıburnu çıkarmasının başladığı ilk günlerden itibaren cephede istihkâm ile uğraşmak için yerleştirildiği açıktır. Fakat, sıkışan muharebelerin doğurduğu açmaz ve Türkler tarafından kullanılan lağımın tehlikeli olması nedeniyle bu mühendislerin lağım faaliyetiyle de ilgilenmesi doğal olarak görülmelidir.¹⁸

Cephedeki Diğer Lağım Muharebeleri

Çanakkale Cephesi’nin ilk lağımı 29 Mayıs’ta patladıktan sonra, özellikle Arıburnu cephesinde olmak üzere birbiri ardına lağım patlamaya başlamıştır. 16 Haziran günü, İngilizler Boyun Noktası’ndaki 32 numaralı Türk siperinde lağım patlatmıştır.¹⁹ Arkasından 25 Haziran günü yine İngilizler, 16. Tümen’in 47. Alay’ı cephesinde iki lağım patlatmışlarsa da herhangi bir zarar vermediği gözlenmiştir²⁰.

Temmuzun başından itibaren bütün bölgelerde lağım faaliyetleri iyice artmıştır. 31 Mayıs günü 16. Tümen Komutanı Albay Rüştü, Kuzey Grubu

¹⁶ Aspinal Ogländer, *age*, s. 131.

¹⁷ Hatta lağımçılık konusunda daha da ileri giderek, Anzak birliklerinin lağım açmakta kullanacakları bir makine yaptıkları da görülür.; fakat Çanakkale Savaşları’nda bunu kullanamamışlardır. Tahliyeden sonra gittikleri Avrupa cephelerinde bahsedilen lağım makinesini kullandıkları bilinmektedir. Bkz. <http://blog.awm.gov.au/1917/category/battles/messines-mines/>

¹⁸ Bunun aksini iddia eden bir makale için bkz. Jack, “Ancac: Mining and Tunneling at Anzac Cove”, **The Joint Imperial War Museum**, Australian War Memorial Battlefield Study Tour to Gallipoli, September 2000

¹⁹ Fahrettin Altay, *a.g.m.*, s. 27; İzzettin Çalışlar, *a.g.e.*, 44.

²⁰ Fahrettin Altay, *a.g.m.*, s. 27; Ayrıca Bkz. İzzettin Çalışlar, *a.g.e.*, 44.

Komutanlığı'na yazdığı raporda²¹, İngilizlerin, tahkimat ile uğraştıkları ve hafriyattan anlaşıldığı üzere, lağım kazmakta olduğunu; acilen karşı lağım faaliyetinde bulunması ya da İngiliz siperlerine taarruz edilmesi gerektiğini bildirilmiştir. Gerçekten de 31 Mayıs günü, 57. Alay cephesinde İngiliz birliklerinin lağım faaliyeti görülmüştür. Saat 10.05'te patlatılan lağım Türk siperlerinde bir hasar meydana getirmemiştir.²² Bunun üzerine 19. Tümen Komutanı Mustafa Kemal'in konu hakkında dikkati çeken uyarılar yaptığı ve lağım faaliyetlerine karşı uyanık olunmasını emrettiği görülür. Bu emirlerden birisi şu şekildedir:

“Önce de bildirildiği üzere 64. Alay'ın Cesarettepesi'nde Mehmet Çavuş siperleri önünde 27. Alay'ın sol kanadında 25 numaralı siperin, 57. Alay'ın sağ kanadındaki 31 numaralı siperin ilerisinde; düşmanın lağım kazımına karşı tedbirler alınması hususunda alay kumandanlarının bilhassa dikkatini çekerim. Bu hususta yapılan işlere dair, bana muazzam malumat verilecektir, istihkâm askerinin yardımı gerekince alay kumandanlarının doğruca istihkâm bölüğü kumandanından isteyecekleri yardım hemen yapılacaktır.”²³

İngiliz birlikleri 5 Temmuz günü, 19. Tümen'in 57. Alay'ı cephesinde²⁴; arkasından 9 Temmuz günü, 32 numaralı siper yakınında bir lağım patlatmıştır²⁵. 13 Temmuz günü, saat 08.30'da bir kısım İngiliz birlikleri, yeraltında kuvvetli lağım oluşturmaya çalışarak, bu lağım dehlizlerinden Merkez Tepe'deki 47 ve 48 numaralı Türk siperlerinin kenarına kadar ilerlemişlerdir. Bu siperleri savunan 19. Tümen'in 57. Alay'ının 1. Taburu'ndan Üsteğmen Fahrettin Efendi'nin bir kısım asker ile bunların üzerine saldırması ile İngilizlerin, başarısız olarak bu lağım dehlizinden geriye çekilmek zorunda kaldığı görülmüştür.²⁶ 20 Temmuz günü, Arıburnu'nun merkezinden İngilizlere doğru açılan bir Türk lağımı, İngilizlerin açtığı lağım ile birleşince patlatılmıştır. 10 metre genişliğinde bir tesir yapan patlamada İngiliz lağımında çalışan askerlerin toprak altında

²¹ Atase Arşivi, Klasör no: 4528, Dosya no: 26, Fihrist no: 02.

²² Atase Arşivi, Klasör no: 4528, Dosya no: 27, Fihrist no: 132.

²³ Binbaşı Halis Bey, a.g.e., s. 199.

²⁴ Binbaşı Halis Bey, a.g.e., s. 219.

²⁵ Fahrettin Altay, a.g.m., s. 27; Ayrıca Bkz. İzzettin Çalışlar, a.g.e., 47.

²⁶ Mustafa Kemal, a.g.e., s. 171; Fahrettin Altay, a.g.m., s. 27; Ayrıca Bkz. İzzettin Çalışlar, a.g.e., 48; Kadri Perk, a.g.e., s. 139.

kaldıkları görülmüştür.²⁷ 3/4 Ağustos gecesi, Arıburnu sol tarafında İngiliz birlikleri bir lağım patlatarak arkasından hücum kalksa da neticesiz kalmıştır.²⁸ 16. Tümen, 6 Ağustos akşamı Kanlısırt'taki siperleri geri almaya çalışırken, İngiliz birlikleri 19. Tümen'in 57. Alay'ının sol tarafındaki Merkez Tepe'deki Türk siperlerini şiddetli topçu ateşine tutmuştur. Türk askerleri, burada bir faaliyet olduğunu anlamışken, İngilizler, Merkeztepe'deki 47 ve 48 numaralı Türk siperlerini büyük lağımlarla açtıktan sonra hücum kalkmıştır. İhtiyattaki 19. Tümen'in 72. Alay'ının 2. Taburu'nun yetişmesi sonucu, İngilizler ağır zayıyla durdurulmuştur²⁹.

Ağustos ayının başından itibaren lağım muharebelerinin Seddülbahr bölgesine sıçradığı görülür. 10 Ağustos günü, Seddülbahr bölgesindeki İngiliz birlikleri, iki lağım patlatarak hücum ettilerse de başarılı olamamışlardır.³⁰ Osmanlı İstihbarat Şube Müdürü Seyfi'nin istihbarat raporlarına göre³¹, 3 Eylül'de Alçıtepe civarında patlatılan bir lağım, İngilizlerin tel kafeslerini ve tel örgülerini tahrip etmiştir. 21/22 Eylül gecesi İngilizler, Arıburnu'nda sol taraf Türk kuvvetlerine karşı lağım patlatmışlar; ancak herhangi bir zayıat olmamıştır. Hemen ertesi gün Türk birlikleri tarafından patlatılan bir lağım, düşmanın lağımını çökertmiştir. 24 Eylül'de Seddülbahr'de lağım patlatılarak, İngiliz birliklerinin açtığı lağım yıkılmış ve lağım içerisinde askerlerin kaldığı anlaşılmıştır. 29 Eylül'de Seddülbahr'de patlatılan bir lağım ile, İngilizlerin bir siperi çökertilmiştir. 12 Ekim'de patlatılan bir lağım ile İngiliz siperleri tahrip edilmiştir. 22 Ekim'de Arıburnu'nda İngiliz birliklerinin kazmakta olduğu bir lağım, karşı lağım patlatması ile iptal edilmiştir. 29 Ekim'de İngilizler Kayacıktaşlı'nda bir lağım daha patlatmışlardır. 1 Kasım'da Kanlısırt'ta İngilizlerin kazmakta olduğu bir lağım dinamitle tahrip edilmiştir. 8/9 Aralık gecesi İngilizler tarafından 5 lağım patlatılmıştır; bunlardan üçü kendi siperlerinde patlamış, diğer ikisi de Türk tarafında 20-30 zayıata neden olmuştur.

14 Aralık günü, İngiliz birlikleri balon uçurarak yer tespiti yaptıktan sonra Türk mevzilerini bombalamıştır. Ardından Kayacıktaşlı'nda sabah üç, akşam dört lağım patlatılmıştır. Buna karşılık olarak saat 07.15'te Türk

²⁷ **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 203.

²⁸ **Çanakkale Muharebeleri I**, s. 214.

²⁹ Mustafa Kemal, a.g.e., s. 174.

³⁰ **Çanakkale Muharebeleri I**, s. 220, 222-223.

³¹ **Çanakkale Muharebeleri II**, s. 57, 85, 116, 122,123, 129, 131, 175, 185, 186, 202, 232.

birlikleri tarafından Kayacıkağlı'nda lağım patlatılmış ve bunun sonucu yirmi İngiliz siperinin bozulması sağlanmıştır.³² Türk birlikleri tarafından bir lağım da 15 Aralık günü Sığındere civarında patlatılmıştır.³³ İngiliz birlikleri Cesarettepe'de patlattıkları iki lağımla 53 Türk askerini şehit etmiştir, 15 asker toprak altından zorlukla çıkarılmıştır.³⁴

Siperdeki Türk Askerleri

İngiliz birlikleri, 19 Aralık günü öğleden sonra, Seddülbahr'de Arıburnu cephesindeki tahliyeyi gizlemek için de iki lağım patlatarak hücum etmişlerdir.³⁵ Yine Arıburnu bölgesinde tahliyeye karar verildikten sonra, tahliyenin sonuna kadar hiçbir lağım patlatılmayarak, tahliye günü ateşlenmiştir.³⁶ Hatta bu lağımların ateşlenmesi için çalı çırpı arasına

³² **Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri**, Yay. Haz. N. Hatemi, YKY., c. I, İstanbul 2002, s. 360-361.

³³ **Çanakkale Muharebeleri II**, s. 266.

³⁴ **Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri**, s. 363. Bu patlama, İngiliz birliklerinin geri çekilmeden önce hazırladıkları bomba düzeneği sayesinde gerçekleşmiştir. Bkz., Charles E.W. BEAN, **Gallipoli Mission**, Canberra Australian War Memorial, Sidney 1948, s. 250-251.

³⁵ Aspinal Oglander, **age**, c. II, s. 504.

³⁶ Aspinal Oglander, **age**, c. II, s. 498. Avustralya'nın resmi tarihçisi Charles Bean, (**The Story of Anzac**, Sydney 1924, s. 29) tahliye sırasında bu lağımlardan bazılarının patlatılmadığını iddia etse de Yanmada'yı tahliye sonrası işgal eden Türk birliklerinin bu lağımları etkisiz ve işlevsiz hale getirdiği kuşkusuzdur.

gizlenmiş teller aracılığı ile tuzak hazırladıkları da bilinmektedir.³⁷ İngiliz birlikleri, 19/20 Aralık gecesi tahliyeden biraz önce Cesarettepe üzerinde lağım patlatmışlardır.³⁸ Bu lağımın hazırlanışı hakkında Robert Rhodes James, ilginç bir pasaj verir:

*“İstihkâmcılar ile madenciler, süvari kemiklerinin delik deşik toprağı kapladığı Boyun bölgesindeki Türk siperlerinin altında büyük bir mayın patlatmak için son hazırlıklarını yapıyorlardı.”*³⁹

Arıburnu bölgesinin tahliyesinden sonra gözler Seddülbahr bölgesine çevrilmişti. Bu andan itibaren lağım faaliyetleri epey artmıştı. Bu konu hakkında Charles Roux şunları söylemektedir:

*“ Dün, 24 Aralık'ta, tehditkâr olduğunu hissettiğimiz Türk lağımlarından kendimizi kurtarmak için, istihkâm kitâmız, daha evvel tarafımızdan hazırlanan iki cisim lağımı infilak ettirdi. Bu infilak akabinde şedit tüfek ve şiddetli topçu atışıyla cevap veren düşman siperlerinde ve lağım âmeliyatında mühim hâsarı mücib olmuştur.”*⁴⁰

Türk askerleri Seddülbahir bölgesinde 31 Aralık öğleden sonra iki lağım patlatmıştır.⁴¹ 7/8 Ocak gecesi, Sığındere mevkiinde de bir lağım patlatarak taarruza kalkmışlardır.⁴²

Sonuç

Çanakkale Kara Savaşları'nda lağım muharebeleri, Türk askerleri tarafından başlatılan bir yöntemdir. Yalnız, sonraları İngiliz birliklerinin de ileri derecede lağım yaptıkları görülmektedir. Türkler tarafından büyük lağım, Seddülbahr bölgesinde Sığındere, Kerevizdere ve Kırte Deresi'nde yapılmıştır. Kuzey bölgesinde ise, Boyun Noktası, Kırmızısırt, Kanlısırt,

³⁷ Bkz. Gelibolu Şibh-i Cezîresinde Düşmanın Kullandığı Muhtelifü'l Cins Torpil ve Bombaları Hakkında Ma'lûmât ve Bunlara Karşı Tedâbir-i Tahaffuziye, **Matbaa-i Askeriye**, 1332/1916.

³⁸ Aspinal Oglander, **age**, c. II, s. 506.

³⁹ Robert Rhodes James, **age**, s. 495.

⁴⁰ Charles Roux, **Çanakkale Seferi**, (Çeviren: Mehmed Nihad – Asım) İstanbul 1337 (Rumi) 1921 (Miladi) Matbaa-i Askeriye, s. 231.

⁴¹ **Çanakkale Muharebeleri II**, s. 275.

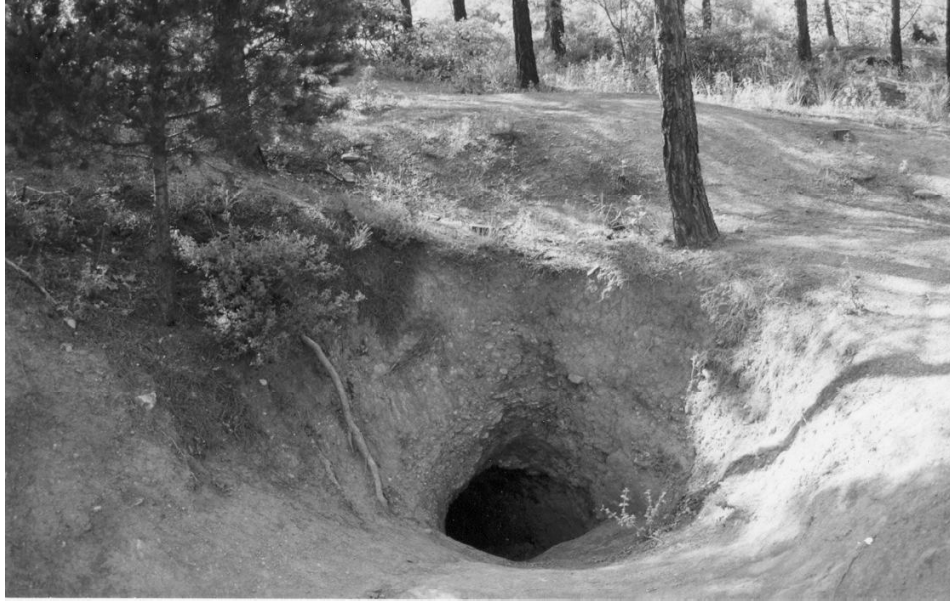
⁴² Aspinal Oglander, **age**, c. II, s. 522-523.

Merkeztepe, Cesarettepesi, Kayacıkağlı bölgelerinde sıklıkla görülmüştür. Bu lağım faaliyetleri sonucu Gelibolu Yarımadası'nda bahsedilen bölgeler, bu gün bile köstebek yuvasını andırır vaziyettedir. Lağım muharebelerinden her iki taraf askerleri de tecrübeler kazanmıştır. İngiliz birliklerinin – özellikle Anzakların- Çanakkale Savaşları'ndan tahliye ile ayrıldıktan sonra çeşitli Avrupa cephelerinde lağım muharebeleri yaptıkları bilinmekle birlikte⁴³ Türk birlikleri de lağım muharebelerinin ne denli önemli olduğunu idrak etmişlerdir.⁴⁴ Önceden de belirtildiği gibi muharebelerin ilk günlerinden itibaren Çanakkale Kara Savaşları, sarp yamaçlarda tıkanıp kalmış, taarruzlar faydasızlaşmıştır. İşte bu nedenle başlayan lağım faaliyetleri, büyük tehlike arz etmiştir. Çünkü taarruzlar tıkanmışsa, bir lağım faaliyetini engellemek için tek çare, karşı bir lağım açılmasını gerektirmektedir.⁴⁵ Bu nedenle de lağım muharebelerinde patlamanın yıkıcı riskine dayalı olarak ve karşı lağım faaliyetinde bulunulması olasılığı ile hız esastır ve siper altına yaklaşılar yaklaşılmaz patlatma gerçekleştirilir. Burada istihkâm birliklerinin önemi ortaya çıkmaktadır.

⁴³ Anzak birliklerinin Avrupa cephelerindeki muharebelerinde lağımçılık faaliyetlerine devam ettikleri görülür; hatta lağım açmayı kolaylaştırmak için makine geliştirdikleri de bilinmektedir. Bkz. <http://blog.awm.gov.au/1917/category/battles/messines-mines/>

⁴⁴ Bu konuda Çanakkale Muhaberesine katılan Alman lağımçı bölüğü subayından Üsteğmen Müller'in Maltepe istihkâm talimğâhında lağımçılık ile ilgili verdiği konferans konu ile ilgili önemli bilgiler içerir. Bkz. Müller Bruh, **Çanakkale Harbinde Lağım Mücadelesine Dair Elde Edilen Tecârib**, Matbaa-i Amire, Karargâh-i Umûmî On İkinci Mevki-i Müstahkeme Şubesi, İstanbul 1332 (Rumi) 1916 (Miladi).

⁴⁵ Düşmanın lağım faaliyetleri ile meşgul olduğu anlaşıldıktan sonra –bu faaliyeti engellemek için-yapılacak ilk iş, ya taarruz ederek lağımı ele geçirmek yada lağımın nerede açıldığını kestirerek ardından –bu lağımı havaya uçurmak için- karşı lağım faaliyetinde bulunmaktır. Üsteğmen Müller, Çanakkale Savaşları'nda İngiliz birliklerinin lağım faaliyetlerinin nasıl anlaşıldığına dair şunları söyler: “İngiliz birliklerinin nerede lağım kazmakta olduğu genellikle ileri sürülen ve kısmen hiçbir mazgalı olmayan lağım hendeğinden anlaşılıyordu. Bir de İngilizler toprağı genelde pek aşikar olarak dışarı atıyordu.” Bkz. Müller Bruh, **Çanakkale Harbinde Lağım Mücadelesine Dair Elde Edilen Tecârib**, Matbaa-i Amire, Karargah-i Umûmî On İkinci Mevki-i Müstahkeme Şubesi, İstanbul 1332 (Rumi) 1916 (Miladi).

Günümüz Arazisinde Çanakkale Savaşlarından Kalma Bir Türk Lağımı

İstihkâm konusunda her iki tarafın da becerikli olduğu görülür. İngiliz gazeteci Bartlett, Türk istihkâmının ne denli iyi olduğunu şu sözleri ile belirtir:

“Görünürde ne bir Türk ne bir Alman ne de bir top veyahut bir siper vardı... Türklerin, kendilerini gizlemek hususunda göstermiş oldukları muvaffakiyet hakikaten övgüye değerdir. Türkler, siper kazarak, bunlar içerisine kendilerini gizlemekte ve yer üstünde var olduğuna dair hiçbir iz göstermemekte pek mahirdirler...”⁴⁶

Çanakkale Kara Savaşları’nda lağım muharebeleri, 29 Haziran’da Türklerin Anzak tünellerinden birisini havaya uçurması sonucu, iki tane Avustralya lağımıcısının siperlerin içerisine gömüldüğü⁴⁷; bazen lağımın anlamsız çukurlara açıldığı⁴⁸ gibi ilginç olaylar da sahne olmuştur. Esat Paşa anılarında bunlara benzer başka bir lağım olayını şu şekilde anlatır:

⁴⁶ Ellis Ashmead Bartlett, **Çanakkale Gerçeği**, çev. Rahmi, Yay. Haz. Muzaffar Albayrak, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 156.

⁴⁷ Andrew Jack, **agm**, s. 3.

⁴⁸ Binbaşı Halis, **age**, s. 251.

“... Bir lağım içerisinde bir sağlam bir yaralı erimiz bütün gece toprağı kasaturasıyla delerek dışarı çıkmayı başarmışlar, bizim tarafa geçmişlerdi...”⁴⁹

Cephede yaşanan lağım muharebelerinin gerek askerler gerekse istihkâmcılar açısından neler hissettirdiğı, Çanakkale lağım muharebelerinin ne ifade ettiğı ve kara savaşlarında bir yöntem olarak lağımın bir asker üzerinde bırakacağı psikolojiyi anlatması bakımından Mühlmán'ın lağım faaliyetleri hakkındaki şu sözleri önemlidir:

“Birçok yerlerde sadece birkaç adım tutan ateş hatlarındaki mesafe, lağım savaşının genişletilmesini gerektiriyordu. Daha önce çevreye hakim olan tepelerin mevziilerine yönelik yarışmada olduğı gibi, dost ve düşman yerin altında da birinciliğı ele geçirmeye çalışıyorlardı. Sessiz anlarda, toprağın içindeki esrarengiz çalışmaların sesi duyuluyordu. Tıpkı bir volkanın üstünde oturuyormuş hissi doğuyordu. Sanki her an havaya uçmak tehlikesi içindeydiler. Bütün mevzi kısımları, bu lağım savaşının seyri esnasında dıştan bakıldığında korkunç savaşın dehşetini yansıtan ıssız bir huni tarlasına dönüşmüştü. Türklerin tehlikeye en çok maruz oldukları noktalardaki tutumları şaşırtıcıydı ve hatta hayranlık uyandırıcıydı; çünkü onlar itidallerini yitirmiyorlardı.”⁵⁰

⁴⁹ Esat Paşa, *age*, s. 195.

⁵⁰ Carl Mühlmán, *Çanakkale Savaşı, Bir Alman Subayının Anıları*, çev. Sedat Umran, Timaş Yayınları, İstanbul 2004, s. 145.

KAYNAKÇA

Altay, Fahrettin, “Çanakkale Hatıraları”, **Çanakkale Hatıraları II**, Arma Yayınları, Yay. Haz. Metin Martı, İstanbul 2002.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Arıburnu Muharebeleri Raporu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Yay. Haz. Uluğ İğdemir, Ankara 1990.

ATASE Arşivi, Klasör no: 4528, Dosya no; 21, Fihrist no: 02.

ATASE Arşivi, Klasör no: 4528, Dosya no; 26, Fihrist no: 02.

ATASE Arşivi, Klasör no: 4528, Dosya no; 27, Fihrist no: 132.

Bartlett, Ellis Ashmead, **Çanakkale Gerçeği**, çev. Rahmi, Yay. Haz. Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

Bean, Charles E. W., **Gallipoli Mission**, Canberra Avustralian War Memorial, Sidney 1948.

Bean, Charles E. W., **The Story of Anzac**, Sydney, 1924.

Binbaşı Burhanettin, **Harb-i Umumi’de Çanakkale Muharebat-ı Berriyyesi. Arıburnu Şimal Grubu Muharebatı**, 2. Kısım (14 Mayıs-19 Mayıs 1915), Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1920.

Binbaşı Halis, **Çanakkale Raporu**, Arma Yayınları, İstanbul 2000.

Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekatı, V. Kitap, c. 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978.

Bruh, Müller, **Çanakkale Harbinde Lağım Mücadelesine Dair Elde Edilen Tecârib**, Matbaa-i Amire, Karargah-i Umûmi On İkinci Mevki-i Müstahkeme Şubesi, İstanbul 1916.

Charles Roux, **Çanakkale Seferi**, Matbaa-i Askeriye, çev. Mehmed Nihad-Asım İstanbul 1921.

Çalışlar, İzzettin, **Atatürk’le İki Buçuk Yıl**, Haz. İsmet Görgülü Yapı Kredi Yayını, 1993.

Doyle, Matthew R. Bennett, “The Influence of Terrain: Gallipoli Campaign 1915”, **The Geographical Journal**, Vol. 165, No: 1, Mart 1999.

Esat Paşa, **Çanakkale Savaşı Hatıraları**, Yay. Haz. İhsan Ilgar, Nurer Uğurlu, Örgün Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2004.

Gelibolu Şibh-i Cezîresinde Düşmanın Kullandığı Muhtelifü’l Cins Torpil ve Bombaları Hakkında Ma’lûmât ve Bunlara Karşı Tedâbîr-i Tahaffuziye, **Matbaa-i Askeriye**, 1916.

<http://blog.awm.gov.au/1917/category/battles/messines-mines/>

- Jack, Andrew, “Ancac: Mining and Tunneling at Anzac Cove”, **The Joint Imperial War Museum**, Australian War Memorial Battlefield Study Tour to Gallipoli, September 2000.
- James, Robert Rhodes, **Gelibolu Harekatı**, Belge Yayınları İstanbul 1965.
- Karataş, Murat, **Haritalarla Çanakkale Savaşları**, Nobel Yayınları, Ankara 2007.
- Larcher, Maurice, **Büyük Harpte Türk Harbi**, çev. Bursalı Mehmet Nihat, c. II, Askeri Matbaa, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Talim ve Terbiye Dairesi Neşriyatı, İstanbul 1927.
- Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri**, Yay. Haz. N. Hatemi, YKY., c. I, İstanbul 2002.
- Mehmed Celaledin, **Harb-i Umumide Çanakkale Muharebat-ı Berriyyesi. Kumkale Muharebatı**, Yay. Haz. Murat Karataş, Nobel Yayınları Ankara 2007.
- Mühlman, Carl, **Çanakkale Savaşı, Bir Alman Subayının Anıları**, çev. Sedat Umran, Timaş Yayınları, İstanbul 2004.
- Oglander, C. F. Aspinal **Büyük Harbin Tarihi Gelibolu Askeri Harekatı**, c. II, Arma Yayınları, İstanbul 2005.
- Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.
- Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri II**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü**, c. II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004.
- Perk, Kadri, “Çanakkale Savaşları Tarihi”, **Askeri Mecmua**, sayı 56, İstanbul 1940.
- Sanders, Liman Von, “Çanakkale Hatıraları”, **Çanakkale Hatıraları II**, Arma Yayınları, Yay. Haz. Metin Martı, İstanbul 2002.
- Zengin, Sabri, “Osmanlıların Kale Muhasaraları Usulündeki Gelişmeleri Gösteren Örnek Muhasaralar,
- idak.gop.edu.tr/szengin/makaleler/ornmuh.doc